

FÖLDÉNYI F. LÁSZLÓ

Kitekintés és bezárkózás

1999

Élet és Irodalom, 1999. 48. szám

<http://www.es.hu/old/9948/publi.htm>

- Vázlatos följegyzések a mai magyar szellemi helyzetről -

"A' Kelet népe". Egy könyv a magyarokról, 1841-ből, s arról, hogy vannak-e esélyeik, hogy fölzárkózzanak a Nyugathoz, amit a magyarok a mai napig Európa egészével hajlamosak azonosítani. A részt tekintik egésznek; ami az egésznek ("Európának") a megosztottságát azonban inkább tartósítja, semmint fölszámolja. E könyv máig nem vesztett aktualitásából. De nemcsak a benne leírtak miatt. Azok miatt az ellentmondások miatt sem, amelyek megszületésében közrejátszottak. Egy gróf írta, Széchenyi István, akinek legfőbb gondja nem saját osztálya előjogainak megőrzése volt, hanem az ország egészének polgárosodása. Az ügy iránti szenvedélyes elkötelezettsége miatt méltán nevezik mind a mai napig a "legnagyobb magyarnak". Anyanyelve azonban nem magyar, hanem német volt, s legszemélyesebb gondolatait németül vetette papírra - így terjedelmes naplóját is, amely úgy lett a magyar irodalom egyik legsúlyosabb alkotása, hogy előbb magyarra kellett fordítani. Széchenyi akcentussal beszélte a magyart. Mégis minden idegszálával a magyarokhoz kötődött, s legfőbb céljának azt tartotta, hogy Keletről hidat verjen Nyugatra. Amelyen azonban két irányba lehet közlekedni. Hogy egy alapvetően feudalisztikus államban meghonosítsa a polgári eszméket, s a Nyugat politikai, jogi, technikai és gazdasági eredményeit Keleten is érvényesítse. S közben a Keletet is szalonképessé tegye Nyugaton - anélkül, hogy ennek érdekében föl kellene áldozni saját színezetét.

Egy gróf, aki a polgári eszmék élharcosa; egy német anyanyelvű író, aki

magyarként gondolkodik; egy világfi, aki elsősorban Nyugat-Európa nagyvárosaiban mozog otthonosan, mégis a Keletet vallja otthonának. Széchenyi a magyarok számára máig emblematikus figura. Olyan törések és ellentmondások jellemzik, amelyek mind a mai napig érzékelhetőek. Sőt: meghatározóak. Hiszen igazán szenvedélyes (nem, inkább késhegyig menő) vita ma is akkor bontakozik ki Magyarországon, ha azt kell eldönteni, hogy Kelethez vagy Nyugathoz tartozunk-e. Hogy polgárok vagyunk-e, akik - egyes szám első személyben - szuverén módon tudnak gondolkodni és cselekedni, vagy Európában idegenül mozgó különös lények, akik csak akkor érzik jól magukat, ha többes szám első személyben gondolkozhatnak. Ilyenkor, még ha polgároknak hisszük is magunkat, a törzsi szellem bűvöletében leledzünk. S bár a német már régóta nem hivatalos nyelv, változatlanul jellegzetesen magyar dilemma, hogy a magyar nyelv alkalmas-e az olyan (elsősorban: nyugati) eszmék kifejezésére, vagy pláne továbbgondolására, amelyek nem a "magyar észjárásból" (Karácsony Sándor) sarjadnak ki, vagy ellenkezôleg: magyarul gondolkodni eleve bezárkózást jelent? Alig akad olyan magyar gondolkodó, aki megtalálta volna azt az egyensúlyt, amiről Széchenyi álmodott, s termékenyen gondolta volna tovább azt, amit ő idegenből hozott haza. Széchenyi a sajátosan magyar szellemi hagyományt úgy igyekezett továbbfejleszteni, hogy abból az idegenek (a nyugatiak) is profitálhassanak. Ami azonban a magyarok részéről is áldozatot követelt. Említett könyvében ezt írta: "Választanunk kell, de nem úgy, hogy nagy érdekeink' egyikét is feláldozzuk, s' vagy a' magyarságon engedünk ütni csorbát, vagy szolgaságba süllyedjünk; az Egekért ne! Mert nemzetiség nélkül..., mely a' legalantabb állónak utolsó csepp vérének is egy nagy nemzeti érdekre hevíti, olvasztja egybe, úgy teng a szerencsétlen nép, habár illúzióiban szabad is, mint mi magyarok tengünk hosszú századok óta, egy magában irigykedő, agyarkodó, már már pusztulásra fajult méhraj...; szabadság, alkotmányos lét nélkül viszont úgy nyomorog nemzet..., vajmi nemes sebektől vérző oroszlán."

Petty

Az egyensúly hiányának egyik jellegzetes, a német nyelvterületen legismertebb képviselője Lukács György, a világszerte legtöbbet fordított magyar gondolkodó, aki legtöbb művét németül írta. Fiatalkorában kifejezetten szépen fogalmazott (A lélek és a formák című esszéjéből, amely 1911-ben jelent meg, egy évvel később Thomas Mann szószerint emelt át mondatokat a Halál Velencében-be!). Adorno szerint Lukács stílusa akkor romlott meg, amikor paktumot kötött a marxizmussal (Kicsikart megbékélés, 1958): "A stílusban megnyilvánuló közöny... mindig is a tartalom dogmatikus megmerevedésének a tünete", írta a marxista Lukácsról. Ám ha Adorno tudott volna magyarul, láthatta volna, hogy amíg a fiatal Lukács németül szépen írt,

addig magyarul mindig is fülsértő mondatok kerültek ki a tolla alól - már fiatalkorában is, mielőtt csatlakozott volna a marxizmushoz. Magyar volt az anyanyelve. Észjárása viszont a szimbolikus anyagyilkosság mentén működött.

Másik végletként egy külföldön jószerivel ismeretlen író kínálkozik: Németh László. Gondolkodóként és esszéistaként kevesen írtak nála szebben magyarul. A nyelvvel zsonglórként bánt, s tollával olyan lehetőségeket bontott ki a magyar nyelvből, hogy ha túltekint saját árnyékán, akár egy magyar Heidegger is válhatott volna belőle. És mégis, Németh, akinél a magyar irodalom történetében kevesebb művelt koponya létezett, s a magyar közönséget már megjelenése pillanatában éppúgy tájékoztatta Ortega legújabb műveiről, mint Joyce regényeiről vagy Pirandello drámáiról, a nemzeti hagyományba való bezárkózás közismert példája lett. Lukács, amikor filozófált, érzéketlenné vált a sajátosan magyar szellemi hagyomány iránt. Németh, noha tucatnyi nyelven beszélt, Lukácsnál otthonosabban mozgott a kortárs nyugati kultúrában, ráadásul a művészet iránt összehasonlíthatatlanul érzékenyebb volt, éppúgy elvétette az egyensúlyt, mint Lukács (akivel egyébként gyűlölték egymást). Annak a törzsi gondolkodásnak lett magas színvonalú képviselője, amely a magyar szellemi életben a mai napig érezteti hatását (mérhetetlenül alacsonyabb színvonalon). Lukács nem figyelte arra, hogy általános filozófiai kategóriái és gondolatai elültethetők-e a magyar szellemi hagyomány talajába. Némethet viszont nem érdekelte, hogy az általa nevelt magyar hagyomány gyümölcse fogyasztható-e Európa nyugati felében. Németh mindenképp előtt szenvedélyes volt - hiányzott belőle a Széchenyi által oly gyakran hangsúlyozott "hideg vér" -; olyannyira az, hogy a szenvedély, nála nőies hisztériává deformálódott. A törzsi gondolkodás eleve ott lappang ennek lehetősége. Németh észjárása a szimbolikus apagyilkosság logikája mentén működött.

Széchenyi megöregült, s 1860-ban rejtélyes körülmények között öngyilkos lett. Szimbolikusan akár az egyensúly hiánya áldozatának tekinthető. Nem kötelezte el magát kizárólagosan sem a Nyugatnak, sem a Keletnek. Pontosabban: egyiket sem akarta a másik javára érvényre juttatni - ami végső soron azt jelenti, hogy olyasmit próbált létrehozni, ami magyar gondolatként európai érvényre tehet szert. S ez olyan kihívás, amely a magyar szellemi élet számára ma is időszerű. Ha egyfelől nem akar szolgáian (megbűvölve) igazodni a Nyugatról importált gondolatokhoz és elméletekhez, másfelől viszont nem akar bezárkózni saját törzsi hagyományába (örökös, sokszor ráadásul jogos sértődöttségét nagyzási mániává átstilizálva), akkor olyan szemléletmódot kénytelen kialakítani, amely lehetőséget nyújt rá, hogy a saját magyar hagyományával úgy azonosuljon, hogy közben a távolságot is megőrizze vele szemben. Nem lehet csak távolságot tartani, mert az légszomjat okoz; de csak

azonosulni sem lehet (a törzsi hagyománnyal): nincs ennél vonzóbb (mert kényelmesebb) - és mégis, az egzisztenciálisan döntő pillanatokban semmilyen törzs nem veszi le az ember válláról élete súlyának a terhét. Azok hagynak magamra, akikkel azonosulnék.

Az azonosulásnak és távolságtartásnak ez az egyidejűsége a feltétele annak, hogy a szellem elevenen működjön. Magyarországon pedig éppen ennek az egyidejűségnek a hiánya a legfeltűnőbb. Nem véletlen, hogy a filozófiával szemben nálunk mindig is erős ellenérzés uralkodott: még a legliberálisabb elmék is haszontalanságnak tartották, mint ami nem egyeztethető a "magyar észjárással". A múlt század egyik ritka kivétele volt a filozófus Erdélyi János (1814-1868), aki Hegel szakavatott ismerőjeként jelentős lépéseket tett abba az irányba, hogy a magyar nyelvben rejlő filozófiai lehetőségeket kiaknázza (írt erről egy értekezést is, A magyar, mint bölcsészeti, nyelv ügyében címmel) - s árulkodó, hogy filozófusként a népdalok gyűjtésére is mozgalmat indított. (Vajon hogyan alakult volna Lukács gondolkodói pályája, ha, mondjuk Bartók mellé szegődve, a közép-európai paraszti kultúrában rejlő hatalmas bölcséleti potenciált is beemelte volna gondolkodásába?) Erdélyi az egyetemes filozofikus látásmódot és a sajátosan magyar kultúrát nem tartotta összeegyeztethetetlennek. Az utóbbival úgy azonosult, hogy közben az egészséges távolságot is megtartotta. Ez a szellem a magyar kultúra történetében mindig is defenzívában tudott megnyilvánulni. Akik ezzel próbálkoztak, óhatatlanul elszigetelődtek - amit a század magyar kultúrájának egyik kivételes, s nem véletlenül rövidéletű vállalkozásának, egy három kötetet megért antológiának a címe is jelez: SZIGET (1935-1939). Szerzői között szerepel a magyar kultúra és költészet egyik korabeli szakértője, Kerényi Károly is, aki később azzal ért el világhírt, hogy az ősziben kereste azt, ami a modern kor számára is mérceként szolgálhat. Az egyetemes és a részlegest igyekezett ötvözni. Szinte felesleges említeni, hogy amikor Európa szerte ismert lett, már nem Magyarországon élt, hanem Svájcban, közel a Neue Zürcher Zeitung mai szerkesztőségéhez.

A "SZIGET" elszigetelt maradt és nem is teremtett hagyományt. A magyar társadalom két háború közötti fél-feudalisztikus berendezkedése éppúgy megakadályozta a szellem egészséges fejlődését, mint a háborút követő idegen megszállás. A huszadik század magyar szellem története akár a hiányok és mulasztások történeteként is jellemezhető: az egymást követő ellentétes politikai kurzusok megegyeztek abban, hogy megakadályozzák azt, hogy Magyarország a híd szerepét tölthesse be Kelet és Nyugat között.

A magyar bölcsélet, ha követi Erdélyi János vagy a Sziget hagyományát, úgy segíthetett volna a magyar kultúrának talpra állni és megerősödni, ahogyan a pszichoanalízis segít a betegnek, hogy elhanyagolt életlehetőségeit helyrehozza. De árulkodó, hogy még az eredetileg világszínvonalú magyar pszichoanalízis fejlődése is

a Horthy-korszakban tört meg, hogy azután a végső csapást a kommunisták mérjék rá. Mint ahogyan az sem véletlen, hogy Bartók Béla, aki az ősi magyar kultúrát a legkorszerűbb formanyelvvel ötvözte, kénytelen volt elhagyni az országot, hogy az Egyesült Államokban haljon meg.

Pedig - ha csak a II. világháború utáni időszakra gondolunk vissza - a magyar szellemi kultúra számos olyan eredményt fel tudott mutatni, amely éppen a Széchenyi által megálmodott egyensúlyt szolgálta. Magyarországon a marxizmus hegemoniája sokakat eleve elidegenített a filozófiától - olyannyira, hogy mára még Lukács György is tökéletesen halott, senki által nem olvasott vagy idézett filozófus lett (noha a hatvanas években az "emberarcú" marxizmus képviselőjeként átmenetileg sokakat a rendszer ellen tudott mozgósítani). De voltak, akik a magyar kultúrkörben érintetlenek maradtak a marxizmus szellemétől.

A II. világháborút követően ilyen volt a teljes publikációs tilalommal sújtott Hamvas Béla, aki csak halála után, a 70-es és 80-as években lett igazán népszerű gondolkodó (művei immár németül is hozzáférhetőek), vagy a filozófus Tábor Béla és Szabó Lajos, akiknek műveit 1989 után kezdték kiadni. Mindhármójukat a szabadság filozófusainak nevezném: a szabadság politikai, szellemi és egzisztenciális vetületeit nem választották szét, s ezzel olyan példát teremtettek, amely nemcsak a magyar, hanem a nyugati filozófusok és gondolkodók számára is mérceként szolgálhat. Jelentős elméleti impulzusokat adtak a magyar kultúrának azok az írók és művészek, akik "nem hivatásos" gondolkodókként termékenyebb módon művelték a filozófiát, esztétikát, kritikát, művészetelméletet, mint azok, akik ezt hivatásszerűen űzték. A képzőművész Erdély Miklós teoretikus írásai, amelyek egyelőre csak magyarul hozzáférhető, és amelyekben elválaszthatatlanul egybefonódik a tradicionalizmus és az avantgárd, a huszadik századi művészetelméletek nemzetközi élvonalába tartoznak. Az író Szentkuthy Miklós, akinek művei külföldön elsősorban Franciaországban ismertek, éppolyan szabadon és előítéletmentesen értekezik a teológiáról vagy a szerelemről, mint a művészetéről vagy a lételméletéről. Az elsősorban angolra fordított Nemes Nagy Ágnesnek a költészetéről írott tanulmányai a magyar irodalmi köztudat előtt korábban alig ismert horizontokat nyitottak meg; Pilinszky János az esszéiben egy lézersugár élességével, minden kerülőről lemondva eleve a művészet egzisztenciális gyökereit tárja fel - hasonló szenvedéllyel és kompromisszumnélküliséggel, mint (Közép-Európából) Milosz vagy Gombrowicz. Az esszéistaként is jelentős Mészöly Miklós, Nádas Péter és Kertész Imre a magyar kultúra hagyományát termékenyen ötvözik az európai látásmóddal, elkerülve a törzsi bezárkózás egyébként vonzó veszélyét. Tandori Dezsőnek a svájci Amman kiadónál németül is megjelent evidenciátörténetei pedig behatárolhatatlan, semmilyen karámba nem rekeszhető szabad műfajukkal az egész európai irodalomra inspirálóan hatnak.

Jelentős szellemi műhelyek működtek Romániában, Erdélyben is, amelyek szuverén módon vitték tovább az Erdélyben mindig is jelentékeny, dogmatizmustól mentes filozófiai gondolkodást: említeni kell Bretter Györgyöt, Molnár Gusztávot, vagy a Magyarországra áttelepült Tamás Gáspár Miklóst, aki a magyar nyelven egyébként gyér politikai filozófiának nemzetközi színvonalú képviselője. Az ismert politikai okok miatt a hatvanas és hetvenes években szabadabban lehetett filozófiát művelni Jugoszláviában is, a Vajdaságban, ahol a cenzúramentes gondolkodás fontos képviselői között említendők az esszéistaként is jelentős Végel László és Tolnai Ottó, az irodalomelméletíró Thomka Beáta vagy a művészettörténész Sebők Zoltán. S árulkodó az is, hogy a szabad gondolkodás több jelentős képviselője az emigrációban működött és működik ma is: Sándor András (Washington), Határ Győző (London), Sípos Gyula (Párizs) vagy Kibédi Varga Áron (Amszterdam) olyan jelentős, a befogadó országokban is elismert kritikusi-filozófiai-esztétikai tevékenységet fejtett ki, amely Magyarországon a politikai és szűkös szellemi viszonyok között elképzelhetetlen lett volna. A párizsi Magyar Műhely csoportja pedig magyarnyelvű kiadványaival évtizedeken át életben tartotta az avantgárd szellemét, amelyre Magyarországon még a legprogresszívebb gondolkodók is a mai napig gyanakvással tekintenek.

Ezek az írók és gondolkodók a hivatásos filozófusoknál is többet tettek azért, hogy Magyarország szellemi élete sokpólusú legyen - s ezzel kimondatlanul is a Széchenyi által megálmodott polgárosodást igyekeztek meghonosítani. Azért is fontos említeni őket, mert a huszadik századi Magyarország előbb fél-feudalisztikus, később kommunista berendezkedése minden magyar állampolgárhoz hasonlóan a szellem művelőit is a kizárólagos gondolkodásra igyekezett rábírní: vagy-vagy. Ennek antidemokratikus mechanizmusát a hetvenes években jól írta le Konrád György és Szelényi Iván Az értelmiség útja az osztályhatalomig című, sok nyelvre lefordított művében, amely a Nyugat számára is tanulságos módon leplezett le számos baloldali illúziót. Konrádnak az úgynevezett antipolitikáról írott esszéi arra is alkalmasnak bizonyultak, hogy egy jellegzetesen magyar gyökerekből kinövő gondolat a Nyugat számára is megfontolandó legyen: Konrád a nyolcvanas években olyan alternatívát javasolt, amely (igaz, csak átmenetileg) nemcsak a közép-, hanem a nyugat-európai gondolkodóknak is lehetőséget kínált saját szellemi határaik felülvizsgálatára.

Az 1989-es rendszerváltást követően Magyarországon elvileg megnyílt a lehetőség Széchenyi eszméinek beváltására, Erdélyi János vagy a Szellem hagyományának a folytatására, a határokon kívüli magyar gondolkodás integrálására. Az, hogy ez a szellem területén máig nem történt meg, több okra vezethető vissza. Egyrészt két évszázadnyi hiány és mulasztás olyan tehetetlenségi nyomatékkal rendelkezik, hogy a legtöbben változatlanul a régóta ismert zsákutcákba sétálnak

bele: ma is az a legkényelmesebb, ha a világ sokszínűségét fekete-fehérré redukálják. Is-is helyett továbbra is vagy-vagy. Másrészt oly sok pótolnivaló van - hermeneutikától dekonstrukcióig, szemantikától képelméletig, politikai filozófiától tudományelméletig, stb. -, hogy homogén iskoláknak és irányzatoknak csak elvétve látni a nyomát. Az eklektika ezen a téren legalább olyan szembevetendő, mint Budapest századvégi városépítészetében a külföldi turista számára. Harmadrészt a könyvkiadásra irreálisan nagy elvárás nehezedik, miközben a kiadók többsége piaci okokra hivatkozva ennek nem tesz eleget. Változatlanul hiányoznak az összkiadások (Freud, Jung, Nietzsche, Kierkegaard, Heidegger, Jaspers, Ortega, Bataillenak, Sartre, Wittgenstein stb.). Negyedrészt Lukács halálát követően a magyar szellemi életben - ellentétben a cseh, lengyel, román vagy jugoszláv filozófiával - nem lépett színre olyan nemzetközileg jelentékeny gondolkodó, aki a világ színe előtt hagyományt tudta volna erősíteni és sűríteni azt a keveset, amit a magyar szellemi élet az elmúlt két évszázadban sporadikusan föl tudott mutatni. S végezetül: Magyarországon a kommunizmus bukásával nem egyszerűen a szabadság birodalma jött el, hanem a nyugati, pontosabban vadnyugati piacgazdaság győzött, amely a maga kíméletlenségével éppen arra van a legkevésbé tekintettel, amit pedig a szabadság világában a leginkább kellene ápolni: a sajátos hagyományokra, amelyek a magyar történelem korábbi korszakaiban amúgy is mindig veszélyeztetve voltak. Új formában ugyan, de változatlanul az folyik, ami két évszázada: egyfelől a hagyományok tökéletes semmibe vételének lehetünk szemtanúi, másfelől pedig annak, hogy sokan anakronisztikus, populisztikus módon változatlanul saját törzsi hagyományukhoz ragaszkodnak. Az egyik éppolyan távol áll Széchenyi eszméitől, mint a másik. Így hát ezeknek az eszméknek a valóra váltásához a magyar szellemnek (művészetnek, filozófiának, politikai gondolkodásnak) változatlanul a maga korábbi partizánharcát kell folytatnia.